

8.3. Socio ekonomske strukture stanovništva

Podela rada u društvu i stepen ekonomske razvijenosti prenose se na datu populaciju u vidu ekonomskih i društveno ekonomskih struktura. U socijalnoj demografiji uobičajena je podela ovih struktura na 2 podtipa: ekonomske, koje se odnose na raspodelu stanovništva prema *aktivnosti* (aktivno, izdržavano i lica sa ličnim prihodom), *delatnosti* (poljoprivreda, nepoljoprivreda) i *zanimanju* (kvalifikaciona struktura), i društveno ekonomske, prema položaju u zanimanju i sektoru vlasništva. U inostranim udžbenicima koriste se i strukture prema visini prihoda, izvorima prihoda i sl.

Ove strukture, dakle, predstavljaju realan odraz društveno ekonomskog razvitka jedne populacije. One se menjaju pod neposrednim delovanjem činilaca privrednog razvitka tj modernizacijskom fazom date društvene zajednice, ali, sa druge strane i samo kretanje i razvitak stanovništva, a pre svega, promene u starosnoj strukturi ukupnog, a posebno aktivnog dela i radne snage, povratno deluju na ovaj razvitak. Reč je dakle o vrlo tesnim i reverzibilnim uticajima.

8.3.1. Aktivnost stanovništva

Zavisno od toga da li njegovi članovi učestvuju u procesu rada, stanovništvo se distribuira na aktivni i neaktivni deo. Reč je evidentno, o odnosu lica koja su istovremeno i proizvođači i potrošači i onih koji su izdržavani (potrošači).

Pojam aktivnosti se najčešće povezuje sa pojmom «*radne snage*». Radna snaga obuhvata 2 osnovne kategorije: zaposlene i nezaposlene (lica, koja su privremeno ili duže izvan procesa rada). Zaposleni su lica koja obavljaju određeno zanimanje ili društvenu ulogu na tržištu rada i za to primaju novčane nadoknade (dohodak, platu). Tu se ubrajaju i lica koja rade na ličnim ili porodičnim sredstvima za proizvodnju, kao i svi oni iz tih kategorija koji se privremeno nalaze izvan radnog procesa usled bolesti, odsuženja vojnog roka, izdržavanja kazne i sl. U pojam radne snage potpadaju i lica koja traže zaposlenje, tj koja su svoju ponudu rada registrovali kod nadležnih institucija za zapošljavanje (rezervna armija rada). Tu, najzad spadaju u vojna lica i policija.

Prema tome, za razliku od zaposlenih, radna snaga je mnogo širi koncept, budući da obuhvata i deo stanovništva, koje je izvan sfere rada.

Neaktivno stanovništvo se deli na 2 kategorije: 1) lica sa ličnim prihodom i 2) izdržavano stanovništvo.

Lica sa ličnim prihodom su ekonomski nezavisna, iako su nezaposlena. Njihove prinadležnosti potiču bilo iz prethodnog rada (penzioneri), ili budućeg (stipendisti), ili po osnovu posedovanja nekih vrednosti i društvene podrške, tj socijalne zaštite (rentijeri, uživaoci prava na socijalnu pomoć i sl).

Izdržavana lica su lica koja su ekonomski zavisna od drugih. Ovaj deo stanovništva ne učestvuje u procesu rada, već samo u procesu potrošnje (deca, učenici, studenti, domaćice), (tabela 1).

Tabela 1. Stanovništvo Srbije prema aktivnosti, 2002				
	Republika Srbija	Centralna Srbija	Vojvodina	Beograd
Ukupno	7498001	5466009	2031992	1463893
Aktivni				
Svega	3398227	2485427	912800	658875
Obavljaju zanimanje	2642987	1941875	701112	519148
ne obavljaju zanimanje	755240	543552	211688	139727
Lica sa ličnim prihodom				
svega	1511816	1102817	408999	348154
penzionera	1426857	1050943	375914	334538
Izdržavano				
svega	2570639	1863796	706843	452960
domaćice	609051	428792	180259	73895
dete, učenik, student	1792541	1307973	484568	361821
Nesposoban za rad	96708	73621	23087	6395
ostali koji ne obavljaju zanimanje	72339	53410	18929	10849
lica na radu/ boravku u inostranstvu do godinu dana	17319	13969	3350	3904

Izvor: Popis stanovništva 2002, RZS

Aktivno stanovništvo i lica sa ličnim prihodom svrstavaju se i u aktivno stanovništvo u širem smislu. Reč je o *de facto* samostalnom ili «nezavisnom» delu populacije. Nasuprot njima su izdržavani ili ekonomski zavisno stanovništvo.

Osnovni pokazatelj ekonomske aktivnosti je opšta stopa koja se dobija kao odnos aktivnih u odnosu na ukupno stanovništvo:

$$\acute{e} = \frac{\text{Ø Pa}}{\text{Ø P}} * 100 \text{ (u procentima)}$$

U svetu, ova se stopa kreće u velikom rasponu, od nekih 30-35%, u Africi i Aziji do preko 40 pa i 60% u najrazvijenijim državama sveta.

Mnogo precizniji pokazatelj ekonomske aktivnosti daje odnos aktivnih na 100 stanovnika radnog kontingenta (15-64 godine), (tabela 2)

$$\acute{e} = \frac{\text{Ø Pa}}{\text{Ø P}_{15-64}} * 100 \text{ (u procentima)}$$

Tabela 2. Stope zaposlenosti i nezaposlenosti muškaraca i žena unutar radne snage, stanovništvo staro 15-64 godine, izabrane države sveta, 1997 (u%)				
Država	Muškarci		Žene	
	Zaposleni	Nezaposleni	Zaposlene	Nezaposlene
Austrija	75,9	4,1	58,5	3,3
Belgija	67,7	5,1	46,7	6,2
Česka Republika	77,4	3,1	60,0	
Danska	81,3	3,9	69,4	4,8
Finska	66,7	10,8	60,4	10,7
Francuska	66,7	7,8	51,7	8,6
Nemačka	72,1	7,2	54,6	6,8
Grčka	71,9	5,0	39,1	6,9
Mađarska	60,3	6,3	45,4	3,8
Island	84,2	3,0	75,5	3,5
Irska	67,6	8,0	44,6	5,1
Italija	65,0	7,2	36,2	7,4
Luksemburg	74,4	1,9	43,6	2,1
Holandija	77,9	3,5	56,9	4,4
Norveška	82,0	3,4	72,3	3,3
Poljska	66,1	7,1	51,8	8,1
Portugalija	71,9	4,8	55,5	4,8
Španija	63,7	12,3	34,3	13,7
Švedska	72,4	6,7	68,9	5,6
Švajcarska	85,9	3,9	69,8	2,9
Turska	74,0	4,8	27,2	2,2
Velika Britanija	77,4	7,0	64,0	4,0

SAD	80,1	4,1	67,1	3,6
Evropska Unija	70,2	7,4	50,5	7,2
<i>izvor: OECD (1998a), Statistical Anex, nav. prema Punch, A and Pearce, D, et al (2000:66)</i>				

Odnosom između osnovne tri kategorije stanovništva prema ekonomskim karakteristikama dobijamo različite mere koje ukazuju na stepen aktivnosti, zavisnosti i opterećenja.

Koeficijent aktivnosti stavlja u odnos aktivno stanovništvo u odnosu na izdržavano ($\emptyset Pi$) i lica sa ličnim prihodom ($\emptyset Plp$)

$$K_a = \emptyset Pa / \emptyset (Pi + Plp) * 100$$

Uzmimo primer stanovništva Grada Beograda iz tabele 1.

Po popisu 2002 na teritoriji Grada Beograda, živelo je 1463893 stanovnika, od čega je aktivnih bilo ukupno 658875 lica ili 45% (opšta stopa).

Koeficijent aktivnosti iznosi

$$K_a = 658875 / (452960 + 348154) * 100$$

tj 82,2%

Obrnuto, kada se u odnos stavi populacija sa ličnim prihodom i populacija izdržavanih sa aktivnim dobijamo koeficijent zavisnosti, koji se još naziva i koeficijentom opterećenja aktivnih:

$$K_z = \emptyset (Plp + Pi) / \emptyset Pa * 100$$

U konkretnom primeru Grada Beograda on iznosi

$$K_z = (452960 + 348154) / 658875 \text{ ili } 121,6\%.$$

Koeficijent ekonomske zavisnosti se može izraziti i kao odnos izdržavanog i aktivnih u širem smislu ili ekonomski nezavisnih (lica sa ličnim prihodom i aktivnih u užem smislu):

$$K_z = \emptyset Pi / \emptyset (Plp + Pa) * 100$$

Na primeru Grada Beograda, to bi bilo:

$$Kz = 452960 / (348154 + 658875) * 100$$

$$Kz = 45,0 \%$$

Analiza kretanja ekonomskih struktura stanovništva centralne Srbije i Vojvodine u drugoj polovini XX veka i na početku novog milenijuma, pokazuje tendenciju opadanja udela aktivnog i izdržavanog stanovništva, uz stalan porast lica sa ličnim prihodom (penzionera), (tabela 3).

Tabela 3. Stanovništvo centralne Srbije i Vojvodine, prema aktivnosti i polu, 1953-2002, (u %)				
		Aktivno	Lica sa ličnim prihodom	
			Izdržavano	
Centralna Srbija				
1953	svega	52,4	2,5	45,1
	muško	66,7	2,5	30,8
	žensko	38,7	2,6	58,7
1961	svega	51,1	2,8	46,1
	muško	64,0	3,0	33,0
	žensko	38,7	2,6	58,6
1971	svega	51,5	4,9	43,6
	muško	63,2	5,6	31,2
	žensko	40,1	4,3	55,6
1981	svega	51,4	7,9	40,8
	muško	60,2	8,5	31,3
	žensko	42,8	7,3	49,9
1991	svega	49,3	12,6	38,1
	muško	56,6	14,0	29,4
	žensko	42,2	11,3	46,4
2002	svega	45,6	20,2	34,1
	muško	52,5	20,4	27,0
	žensko	39,0	20,0	41,0
Vojvodina				
1953	svega	45,5	4,0	50,5
	muško	65,7	3,7	30,6
	žensko	26,7	4,3	69,0
1961	svega	44,0	4,4	51,6
	muško	63,4	4,4	32,3
	žensko	25,6	4,4	70,0
1971	svega	42,7	8,0	49,3
	muško	59,7	8,7	31,7
	žensko	26,5	7,4	66,1
1981	svega	43,8	11,4	44,8

	muško	57,7	11,5	30,8
	žensko	30,6	11,4	58,0
1991	svega	44,3	16,4	39,2
	muško	55,6	16,0	28,4
	žensko	33,7	16,8	49,5
2002	svega	45,0	20,2	34,8
	muško	54,0	19,1	27,0
	žensko	36,6	21,2	42,3
<p><i>Izvor: Radivojević, B et al (1995) za 2002 preračunala MB, na osnovu podataka, RZS (webrzs.stat.sr.gov.yu)</i></p>				

U stručnoj literaturi ovaj trend se objašnjava kao rezultat pada aktivnosti mlađih generacija zbog produženog školovanja, ali i procesa deagrarizacije, tj smanjivanja učešća poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu. Iz iskustva je dobro poznata činjenica da u poljoprivredi aktivnost počinje rano, u mlađim godinama, a završava se kasno, u dubokoj starosti.

U drugoj polovini XX veka, najveći porast zabeležila su lica sa ličnim prihodom, od 2,5 odnosno 4% u Vojvodini, na čitavih 20% (21% u Vojvodini). Kao razlozi ovako drastičnog povećanja navode se: sve širi obuhvat stanovništva penzionim sistemima, uključujući i poljoprivrednike i privatnim sektor, promene u starosnom sastavu stanovništva u pravcu povećanja udela starih generacija, kao i visoke stope invaliditeta zaposlenih (invalidske penzije). Tome treba dodati i mortalitet stanovništva izazvan nesrećnim slučajevima, što je doprineo povećanju udela porodičnih penzionera.

Ako posmatamo polno specifične razlike u ekonomskoj aktivnosti, vidimo da se kod žena beleži porast udela aktivnih, sa izuzetkom 2002, što je posledica privremenog pada ekonomske aktivnosti (povlačenja žena sa tržišta rada) u periodu društvene transformacije tokom 1990tih. Sa dovršetkom ekonomske transformacije, može se očekivati ponovno veće aktiviranje ženske radne snage, posebno u novim sektorima servisne ekonomije.

Prema tome, na osnovu gornjih primera, kao i šireg, empirijskog uvida, može se doneti nekoliko osnovnih zaključaka:

- 1) Prvo, ekonomska aktivnost stanovništva povezana je sa starosnom strukturom, kod oba pola, budući da ona počinje u mladosti, puni zamah dostiže u sredovečnom dobu, a opada u starosti;
- 2) Drugo, ekonomska aktivnost povezana je i sa polnom strukturom, budući da je stepen aktivnosti žena, po pravilu, niži od muškaraca;
- 3) Dok su razlike u ekonomskoj aktivnosti muškaraca iz različitih društava i kultura male, razlike među ženama su izraženije, a opredeljuje ih, pre svega, položaji i uloge rodova u privatnoj i javnoj sferi;
- 4) U visokorazvijenim i industrijalizovanim društvima, a posebno u društvima pozne modernosti, ekonomska aktivnost stanovništva počinje kasnije i završava se ranije u odnosu na premoderna (sa preovlađujućim učešćem poljoprivrednika i seljaka)

8.3.2. Strukture stanovništva prema privrednim delatnostima

Privredne delatnosti označavaju oblasti u okviru društvene podele rada, te se, prema tome, stanovništvo može angažovati u: poljoprivredi, građevinarstvu, trgovini, uslugama. Za razliku od aktivnosti, kao svojstva koje se pripisuje pojedincu, delatnost se određuje prema radnoj organizaciji ili firmi u kojoj je lice angažovano (zaposleno).

Za potrebe demografskih i socioloških istraživanja, delatnosti se grupišu u nekoliko osnovnih sektora. Reč je o poznatoj Klarkovoj trihotomnoj podeli (Collin Clark), koja odgovara Marksovoj podeli rada: a) primarne (poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo); b) sekundarne (industrija, rudarstvo, proizvodno zanatstvo, građevinarstvo); c) tercijarne (saobraćaj, trgovina i ugostiteljstvo, uslužno zanatstvo, državne službe, javne službe, zdravstvo i kultura). U društvima pozne modernosti i servisne ekonomije, došlo je do prave ekspanzije novih usluga, finansijskih i ličnih, te se govori o kvartalnom pa i kvinarnom sektoru: finansije (bankarstvo, osiguranje, berza), nekretnine, zastupstva, obrazovanje, zdravstvo, turizam, transport, dizajn (veb, enterijer, arhitektura i sl).

U sledećoj tabeli dat je primer zaposlenosti stanovništva Evrope, tj država centralne i istočne Evrope pred početak postsocijalističke transformacije i najrazvijenijih država (OECD-a), prema privrednim granama.

Tabela 4. Zaposlenost prema industrijskoj grani, izabrane države Centralne i Istočne Evrope i države OECD-a, 1989					
Industrijski sektor	Bugarska	Čehoslovačka	Mađarska	Poljska	OECD
Poljoprivreda	19,3	11,5	20,0	26,5	7,6
Industrija	38,0	37,8	30,4	29,2	22,6
Gradevinarstvo	8,3	10,1	7,0	8,0	7,3
Usluge:	34,3	40,6	42,5	36,3	62,5
1) trgovina restorani, hoteli	8,8	10,7	10,8	8,9	20,2
2) transport, komunikacije, skladištenje	6,7	6,5	8,3	5,8	5,8
3) finansije osiguranje, promet nekretninama	0,6	0,5	0,9	1,0	9,0
4) Zajednica, lične i društvene usluge	17,5	21,0	21,7	18,3	27,3
Ostalo	0,8	1,9	0,9	2,4	0,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>izvor: OECD, 1991, nav. prema Punch, A and Pearce, D (2000:50)</i>					

Iz gornje tabele jasno se vide razlike u načinu raspodele stanovništva prema sektoru privrede. Reč je 2 dela evropskog kontinenta, razvijenim tržišnim državama i manje razvijenim državama pred na početak postsocijalističke tranzicije. Što je viši stepen ekonomskog razvitka, to je udeo primarnog sektora manji, a povećava se udeo sekundarnog, s tim što se u višim fazama tržišne ekonomije posebno širi sektor usluga.

Raspodela stanovništva prema delatnostima najčešće se povezuje sa strukturom prema aktivnosti. Aktivnost stanovništva se izražava prema delatnostima radne organizacije ili firme u kojoj je lice zaposleno, dok se izdržavani distribuiraju prema relevantnim ekonomskim osobinama izdržavaoca.

Zbog ograničenosti prostora na ovom mestu će biti izostavljena rasprava o novim trendovima fleksibilizacije rada, kao i angažovanja žena u postindustrijskom društvu i servisnoj ekonomiji. Fenomen povećane ženske aktivnosti posebno se odrazio na problem otežanog usklađivanja «duplog tereta» porodičnog i rada na tržištu, što dalje

izaziva lančane socio demografske, ekonomske i ine posledice u smislu niskog nataliteta, nedovoljnog rađanja i prirodnog obnavljanja stanovništva, o čemu je bilo već reči u nekoliko posebnih odeljaka ove knjige (o braku, partnerstvu, porodici i domaćinstvu, prirodnom kretanju, natalitetu i fertilitetu).

8.3.3. Struktura prema zanimanju (kvalifikaciona struktura)

Zanimanje je osobina pojedinca, konkretna vrsta posla koju pojedinac obavlja i na osnovu toga stiče sredstva za život (dohodak, platu). Da bi se plaćeni posao koji pojedinac obavlja tretirao kao njegovo zanimanje, potrebno je odgovarajuće obrazovanje i/ili radno iskustvo (humani i kulturni kapital) ali i «društveno» priznanje. U tom smislu prosjačenje, prostitucija, pa i krađa se ne mogu smatrati zanimanjima, upravo stoga što im nedostaje socijalna potvrda ili legitimacija. Na drugoj strani, rad domaćica, učenika, studenata i status penzionera, smatraju se «kvazi zanimanjima», budući da je reč o izdržavanima ili kategorijama lica pod socijalnom zaštitom.

Struktura stanovništva prema zanimanju ili kvalifikaciona struktura spada, takođe, u jednu od onih struktura, koje je teško pratiti kako tokom vremena unutar jedne populacije, ali i naročito, između različitih društava. Reč je o razlikama u definicijama i klasifikacijama koje nastaju usled promena u širem socio ekonomskom kontekstu, kao i u užim podsistemima: obrazovanju, tržištu rada, i sl.

Uzmimo kao primer tretman «domaćica» u našim popisima. U popisu 1948 u bivšoj zajedničkoj jugoslovenskoj državi, one su bile svrstavane u kategoriju aktivnih lica ukoliko su pripadale poljoprivrednom sektoru, dok su one iz nepoljoprivrednog – svrstavane u izdržavana.

U analizi profesionalne strukture stanovništva, otvara se i problem kako klasifikovati lica koja tokom života obavljaju više vrsta poslova, što je veoma čest slučaj tokom života, kako, recimo, u mešovitim domaćinstvima, kao i u periodima individualnih tranzicija (žene nakon razvoda, samohrane majke, mladi ljudi na početku osamostaljivanja od porodice porekla i sl), zatim u periodima socijalnih transformacija (postsocijalistička transformacija, migracije, iz sela u gradove, internacionalne emigracije i sl).

Primer otežanog praćenja i poređenja kvalifikacione strukture stanovništva vidi se na primeru stanovništva Srbije pre početka postsocijalističke transformacije 1990tih godina (tabele 5 i 6). Na osnovu podataka popisa iz 2002 vidimo značajne promene u klasifikaciji zanimanja, u vezi sa tranzicijom od komandno planske ka postepenom uvođenju tržišne ekonomije.

Tabela 5. Aktivno stanovništvo koje obavlja zanimanje, prema zanimanju, Srbija, 1953-1991 (u%)					
	1953	1961	1971	1981	1991
Republika Srbija					
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	...
Poljoprivredni i srodni radnici	74,2	63,3	52,8	36,4	...
Rudari, industrijski i srodni radnici	11,2	18,8	22,5	28,6	...
Radnici u trgovini	1,1	2,4	3,0	5,0	...
Radnici u uslugama	1,2	3,4	3,8	5,0	...
Osoblje društvene zaštite	1,5	1,5	1,6	1,7	...
Upravni, administrativni i srodni radnici	3,6	3,6	5,9	9,2	...
Rukovodeće osoblje	0,6	1,1	1,1	1,6	...
Stručnjaci i umetnici	2,7	5,4	7,5	10,0	...
Ostala zanimanja		0,1	0,1	0,1	...
Nekvalifikovani	4,0				...
Nepoznato		0,6	1,7	2,4	...
Centralna Srbija					
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Poljoprivredni i srodni radnici	76,0	65,1	55,5	40,5	29,9
Rudari, industrijski i srodni radnici	10,3	17,5	20,9	26,9	29,5
Radnici u trgovini	1,0	2,3	2,9	4,9	6,8
Radnici u uslugama	1,0	3,2	3,6	4,7	5,3
Osoblje društvene zaštite	1,4	1,3	1,5	1,5	1,7
Upravni, administrativni i srodni rad	3,5	3,6	5,7	8,8	9,1
Rukovodeće osoblje	0,6	1,0	1,0	1,5	1,8
Stručnjaci i umetnici	2,7	5,4	7,3	9,7	13,5
Ostala zanimanja	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1
Nekvalifikovani	3,5	0,0	0,0	0,0	0,0
Nepoznato	0,0	0,5	1,3	1,3	2,2
Vojvodina					
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Poljoprivredni i srodni radnici	67,5	53,9	42,2	26,5	19,2
Rudari, industrijski i srodni rad.	14,5	23,9	28,7	32,0	34,6
Radnici u trgovini	1,5	3,4	3,9	5,8	8,2
Radnici u uslugama	1,8	4,6	4,9	6,0	6,6

Osoblje društvene zaštite	1,7	1,9	2,0	1,9	2,3
Upravni, administrativni i srodni rad	4,2	4,2	6,9	10,7	10,7
Rukovodeće osoblje	0,8	1,3	1,2	1,9	1,9
Stručnjaci i umetnici	2,8	5,9	8,2	9,9	13,0
Ostala zanimanja	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1
Nekvalifikovani	5,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Nepoznato	0,0	1,0	1,7	5,2	3,3
Kosovo i Metohija					
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	...
Poljoprivredni i srodni radnici	77,4	73,0	56,1	27,1	...
Rudari, industrijski i srodni rad.	9,2	14,9	20,0	33,9	...
Radnici u trgovini	0,8	1,3	2,1	4,7	...
Radnici u uslugama	1,0	2,1	2,4	4,9	...
Osoblje društvene zaštite	1,2	1,3	1,9	2,6	...
Upravni, administrativni i srodni radnici	3,0	2,5	4,5	8,9	...
Rukovodeće osoblje	0,7	0,8	0,7	1,4	...
Stručnjaci i umetnici	2,5	3,6	7,3	12,4	...
Ostala zanimanja	0,0	0,2	0,2	0,1	...
Nekvalifikovani	4,2	0,0	0,0	0,0	...
Nepoznato	0,0	0,3	4,8	4,0	...
Napomena: Za Republiku Srbiju i Kosovo i Metohiju 1991 nedostaju podaci zbog bojkota većinskog, albanskog stanovništva					
Izvor: Radivojević, B et al (1995:269,270)					

Iz tabele 5 vidimo da je posleratni ekonomski razvitak Srbije i njenih delova bio veoma povoljan. On je tekao u pravcu modernizacije, tj opadanja poljoprivrednog i jačanja nepoljoprivrednog sektora, posebno industrijskog (sa oko 70% u centralnoj Srbiji i Vojvodini na 30% do 1991, odnosno sa oko 80% na 27% na Kosovu i Metohiji). Takođe, zabeležen je značajan rast radnika u trgovini i u uslugama, kao i veliko (desetostruko) povećanja sloja stručnjaka i umetnika, na svim područjima.

Kao što vidimo iz sledeće, tabele 6, u popisu 2002 uvedena je potpuno drugačija nomenklatura zanimanja, što je posledica krupnih promena socijalne stratifikacije u fazi postsocijalističke transformacije.

Tabela 6. Aktivno stanovništvo koje obavlja zanimanje prema zanimanju (u%)			
	Republika Srbija	Centralna Srbija	Vojvodina

Zakonodavci, funkcioneri, i rukovodioci-menadžeri	4,2	4,1	4,4
Stručnjaci	7,8	8,3	6,5
Stručni saradnici i tehničari	17,1	17,0	17,2
Službenici	5,7	5,4	6,6
Uslužni radnici i trgovci	10,4	10,1	11,3
Radnici u poljoprivredi ribarstvu i šumarstvu	19,1	20,4	15,6
Zanatlije i srodni Radnici	11,1	10,7	12,0
Rukovaoci mašinama i uređajima i monter	12,4	11,7	14,5
Osnovna-jednostavna zanimanja	8,4	8,0	9,6
Ostali i nepoznato	3,7	4,2	2,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0

I pored toga, moguća su neka komparativna zaključivanja. Iz tabele 6 vidimo da je profesionalna struktura Srbije na početku 21 veka izrazito nepovoljna. Još uvek je skoro 1/5 stanovništva zaposlena u primarnom sektoru (poljoprivredi), dok je manuelnih radnika skoro 30% (rukovaoci mašinama, monter, osnovna zanimanja). Udeo stručnjaka je opao sa 13% (1991) na 8% (2002), odnosno 6,5% u Vojvodini, što je verovatno posledica migracije tokom 1990-tih, pada ekonomske aktivnosti i restrukturiranja (procesa privatizacije i otpuštanja viškova zaposlenih), kao i povlačenja sa tržišta rada usled penzionisanja.

8.3.4. Struktura prema prosečnim zaradama

Odnose se na prosečne zarade isplaćene u godini dana. Pod tim pojmom se u našoj statističkoj metodologiji podrazumeva «zarada zaposlenog ostvarena za obavljeni

rad i vreme provedeno na radu, uvećane zarade, naknade zarada i druga primanja» (RZS, 2005).

U dosadašnjim popisima Republike Srbije nisu vršene takve klasifikacije aktivnog stanovništva, koje su inače uobičajene u svetu (tabela 7). Odgovarajući podaci o zaradama domaćeg stanovništva obrađeni su za potrebe posebnih publikacija statističkog zavoda (godišnjaci i druge).

U sledećoj tabeli vidimo presek američkog stanovništva prema godišnjim prihodima, za lica viših obrazovnih nivoa i starijih od 25 godina.

Tabela 7. Bolje obrazovani imaju veće plate (SAD, 1991 godina, Zaposleni sa punim radnim vremenom, iznad 25 godina starosti)			
Obrazovni prag	Prosečna (medijalna) godišnja zarada		Odnos ženske prema muškoj zaradi
	Muškarci	Žene	
Manje od gimnazije	19,654	13,816	0,70
Završena gimnazija	26,515	18,323	0,69
Nezavršen koledž	31,566	22,227	0,70
Diploma koledža	39,115	28,042	0,72
Postdiplomski stepen	49,093	33,771	0,69
Svi zaposleni	30,650	21,381	0,70
Napomena: Svaki korak u obrazovnom postignuću će, u proseku, uvećati Vaš dohodak. U 1991 završavanje koledža je vredelo 12,600 dolara više godišnje, za muškarce, odnosno 9,719 dolara više za žene, u odnosu na to da ste prekinuli školovanje posle gimnazije.			
<i>Izvor: Obrazovno postignuće u SAD-u: Mart 1991 i 1990, Tekući statistički izveštaji, nav.prema Weeks, R (1994:274)</i>			

Veza nivoa obrazovanja i dohotka je sasvim očigledna, kao i veoma izražene polne razlike u zaradama muškaraca i žena. Siromaštvo se povećava sa brojem dece koju treba izdržavati, kao i sa verovatnoćom razvoda, odnosno opcijom samohrane majke, među kojima je 1991 godine, svaka treća padala ispod utvrđene linije siromaštva (36%).

8.3.5. Ka rodnoj ravnopravnosti: masovnije zapošljavanje žena u društvu pozne modernosti

Počev od 60-tih i 70tih godina XX veka sa razvojem postindustrijskog društva, beleži se porast ženske zaposlenosti (tabela 8). Više od polovine ekonomski aktivnih žena u razvijenim državama Zapada angažovano je u uslugama (poslovnim i društvenim), s tim da je taj udeo u najrazvijenijim državama još viši, preko 85% ženske radne snage u SAD-u i Velikoj Britaniji, sa tendencijom daljeg povećanja.

Paralelno s tim, u većem delu nerazvijenog sveta, najveći deo ženske radne snage još uvek je zarobljen u poljoprivredi: 80% ekonomski aktivnih žena u podsaharskoj Africi i 60% u južnoj Aziji¹.

Tabela 8. Stope rasta stope ekonomske aktivnosti žena, 1970-90.			
	1970	1990	Stopa rasta (%)
Francuska	29.4	38.2	29.9
Italija	19.3	30.3	57.0
Japan	39.1	41.3	5.6
Nemačka	30.0	39.2	30.7
SAD	30.2	44.4	47.0
Ujedinjeno Kraljevstvo	33.0	42.6	29.1
Rusija	45.3	45.8	1.1
Indija	11.9	22.3	87.4
Argentina	19.4	21.0	8.2
Meksiko	10.2	13.6	33.3
Brazil	13.1	27.9	113.0
Alžir	1.8	4.4	144.4
Egipat	4.2	13.5	221.4
Napomena: Stopa ekonomske aktivnosti = ekonomski aktivno stanovništvo / ukupno stanovništvo			
<i>Izvor: ILO, Yearbook of Labour Statistics (1970-94), Castells, M (2002:168)</i>			

Zašto su žene postale tako privlačna radna snaga svetskom kapitalizmu globalizujućih tendencija? U literaturi se navodi nekoliko bitnih razloga. Prvo, počev od druge polovine XX veka, u razvijenim državama sveta neprekidno se otvaraju nova radna

¹ Prema podacima UN-a u 1990 godini, ženska radna snaga činila je 32,1 % globalne radne snage, odnosno 854 miliona žena bilo je ekonomski aktivno. U državama OECD-a, žene su u proseku povećale svoje učešće u plaćenom radu sa 48,3% u 1973 na 61,6% 1993, dok istovremeno muškarci beleže pad sa 88,2% na 81,3%. Amerikanke, takođe beleže porast učešća u radnoj snazi sa 51,1% 1973 na 70,5% 1994. Pad ekonomske aktivnosti žena u industrijalizovanim državama u ovom periodu zabeležen je samo u nekadašnjim državama komandno-planske privrede (Milić, 2001, Blagojević, 2002).

mesta, na koja se angažuju žene, dok se istovremeno smanjuje udeo muškaraca (Castells, 2001). Drugo, ti novi poslovi zahtevaju neka znanja i umeća, koja su bliža ženama (timski rad, tolerancija, sposobnost umrežavanja, manipulisanje ljudima, nasuprot muškom manipulisanju stvarima, sposobnost empatije i veština kontrole i upravljanja sopstvenim i tuđim emocijama ili tzv emocionalna inteligencija i sl).

No druga strana te medalje o postignutoj ravnopravnosti na tržištu rada je činjenica da su žene i dalje slabije plaćene za isti posao. U stručnoj literaturi se često ističe ta potplaćenost žena u svetu, uz koji treba dodati i njihov neplaćeni rad u domaćinstvu, čime se dobija "dupli" teret ili dvostruko prisustvo (Milić, 2001). Tako, na primer, u SAD-u tokom 1960-tih godina žene su ostvarivale 60-65% muških plata, što je vremenom postepeno ublažavano, tako da su 1991 zarađivale 72% plata svojih kolega, što je, pak, više posledica pada realnih muških zarada².

Razlog takvim rodnim razlikama svakako da nije u poricanju kvalifikovanosti i veština. Naprotiv, žene danas zauzimaju visokospecijalizovane položaje koji zahtevaju obrazovanje, inicijativu, kreativnost i intuiciju, što se najbolje može videti iz opisa poslova u oblasti: osiguranja, bankarstva, sudstva i sl.

Sledeći uzrok povećanju eksploatacije ženskih resursa leži u njihovoj fleksibilnosti. U razvijenim društvima pozne modernosti, radno mesto je sve nesigurnije, posebno stalno zaposlenje i puna radna nedelja, uz istovremenu krizu države blagostanja (socijalne zaštite u slučaju: nezaposlenosti, bolesti, hendikepiranosti, apsentizma i sl) otvara se novo tržište fleksibilnog rada, honorarnih poslova i rada na parče ("part time"), uključujući i rad: kod kuće, vikendom, praznikom, u neformalne sate. Insistira se na uštedi resursa, poslovnog prostora, energije, smanjenih troškova administracije, telefona, i sl. Takođe, sve veći značaj dobija mala, ali značajna nova kategorija "samozaposlenih" radnika ("self-employed"), koju, takođe, pretežno okupiraju žene. To se, takođe, dobro uklapa u ženski životni scenario, tj njihovo duplo opterećenje (u porodici i domaćinstvu i na tržištu rada), a u uslovima još uvek nedovoljne participacije muškaraca u privatnom domenu.

² Što se tiče ostalih razvijenih država Zapada, situacija je još sumornija: prema podacima Ujedinjenih Nacija iz 1995, u Velikoj Britaniji, ženska zarada je polovinom 1980-tih iznosila 69,5% muške, u Nemačkoj, 1991, 73,6%, a 1980 više od 72%, u Francuskoj, 1990tih, 80,8%, odnosno 79% (1980-tih). Prosečna ženska plata u Japanu iznosi samo 43% muške, u Koreji 51%, u Singapuru, 56%, u Hong Kongu 70%, a u Latinskoj Americi od 44 do 77%.

Na drugoj strani *strategija porodične zarade* ("family wage") tj dve plate ili dve karijere umesto jedne, muževljeve, ima svoje bitne posledice na porodičnu dinamiku. Prvo, ženina zarada postaje važan sastavni deo kućnog budžeta i osnova njene povećane moći i bolje pregovaračke pozicije unutar kuće (Goldthorpe, 1984, Delphy & Leonhard, 1992), što ide u prilog "podrivanju" patrijarhalnog, asimetričnog ustrojstva muško ženskih rodnih uloga. U društvu pozne modernosti, zapravo ne postoje više opravdani razlozi zašto muž ne bi "pomagao" oko domaćih poslova kao i oko (male) dece kada oba partnera zarađuju i/ili rade izvan kuće³.

Još uvek veoma sporo uspostavljanje punije rodne ravnopravnosti verovatno da je razlog što se brojni istraživači društvenih nauka: rizičnog društva (Beck, 1992), dvokarijernih porodica ("dual career family"), pa i feministkinje (Delphy and Leonhard, 1992) pitaju da li bi za žene bila plodotvornija jedna nova, pomirljivija strategija? Nešto kao zajednička, profamilistička akcija, koju britanski istraživački par Rappoport-ovi (Rappoport, R and R, 1971) definišu kao udruženi uzajamni napor supružnika da tokom vremena, grade srećan porodični život, koji će im, povratno, oboma, omogućiti uspešan poslovni angažman (Milić, 2001)⁴.

8.3.6. Činioci koji oblikuju ekonomske strukture

Ekonomske strukture stanovništva oblikuju se pod delovanjem 2 osnovne grupe činilaca: 1) demografskih i 2) društveno ekonomskih.

Pod prvima se podrazumevaju komponente porasta tj natalitet, mortalitet i migracije. Prirodni priraštaj odnosno visina i kretanje nataliteta tokom vremena opredeljuju koliki će biti priliv novih generacija u tzv radni kontingent, što će se, kasnije, protokom vremena, odraziti još jednom, na obim povlačenja iz radne snage (penzionisanje). Migraciona kretanja, posebno delovanje «pull» ili «push» faktora na

³ Tako, engleski list Gardijan iznenadni porast nupcijaliteta (broja sklopljenih brakova) u 2000-toj godini, koji je usledio nakon dužeg vremena opadanja broja i stope sklopljenih brakova, objašnjava transformisanim polnim ulogama i egalitarnom ideologijom koju su izgleda konačno počeli da prihvataju engleskih muškarci, mada ima osnova da se i ova pojava protumači ekonomističkim razlozima tj raširenim konzumerizmom (Haralambos, 2002).

⁴ Uspešnost te porodično-poslovne strategije zavisi od: «1) stava supružnika prema ulozi domaćice ili zaposlene žene; 2) stava prema karijeri za ženu ako je zaposlena; 3) od broja dece koji partneri očekuju da imaju; 4) načina na koji se usklađuje ženina karijera prema muževljevoj» (podv MB), (Milić, 2001:141)

užim teritorijalnim celinama predstavljaju takođe značajan dinamički činilac oblikovaja radno aktivnog dela populacije. Podsetićemo se da su preseljavanja veoma selektivna, kako u pogledu starosti lica koja u njima učestvuju (20-40 godina), tako i polnih, obrazovnih, porodičnih i drugih socijalno ekonomskih karakteristika lica.

Drugu veliku grupu faktora opredeljuje razvitak privrede, društva i tokova zapošljavanja, ali i socijalne mobilnosti ili promocije u društvu.

Na formiranje radnog kontingenta utiču pored prirodnog ili biološkog i demografskog obnavljanja stanovništva i odgovarajuća društvena shvatanja ili društvene norme o tome kada počinje i kada se završava radna aktivnost. Dobro je poznata činjenica da u poljoprivredi, na selu, radna aktivnost počinje rano, a završava se kasno, u poznim godinama. Sa razvojem društva, a posebno sa procesima urbanizacije i industrijalizacije, ukida se najpre dečji rad, a potom i ženski, pa se donja granica početka radnog angažovanja pomera na više. Radni vek počinje kasnije, a završava se ranije nego u poljoprivredi.

Produženo moderno obrazovanje i sticanje kvalifikacija za pozivna zanimanja ima isti efekat na odlaganje početka rada na tržištu. Kod žena, na putanje zaposlenosti deluju, kao što smo videli, još i bračna i porodična karijera, kao i mogućnosti usklađivanja ciljeva u ova dva domena.

Bračne strukture imaju, takođe, uticaja na stepen ekonomske aktivnosti, posebno žena. Najveću aktivnost imaju žene izvan braka, posebno razvedene, kojima se obično dodeljuju deca na staranje, kao i mlađe, neudate. Sa stupanjem u brak opada ekonomska aktivnost žena, mada često samo privremeno, za vreme trajanja porodijskog odsustva ili do polaska dece u školu ili vrtić.

Značaj činilac oblikovanja ekonomske strukture jeste i socijalna mobilnost, odnosno unutar i međugeneracijska pokretljivost, odnosno otvorenost društvene strukture. Kod procesa reprodukcije određenog sloja, recimo poljoprivrednika, deluju 2 procesa, biološki i socijalni. Biološka reprodukcija sloja obezbeđuje tzv «samoobnavljanje» ili zamenu generacija (smenu očeva sinovima), a socijalna opredeljuje u kojoj meri će jedan deo pripadnika preći u viši sloj, sloj radnika i/ili službenika, zahvaljujući odgovarajućim kanalima: porodičnom poreklu, pristupu obrazovanju, sklapanju braka sa pripadnikom iz višeg sloja i tsl. Isto važi i za druge

slojeve, radnika, službenika, stručnjaka, a socijalna mobilnost može imati i silazni tok (iz viših u niže slojeve, u periodima kriza, društvenih zastoja, transformacija i sl).

Šira literatura:

Bobić, Mirjana (2004) «Domaćinstva Srbije na početku trećeg milenijuma – socio-demografska analiza», *Sociologija*, Vol XLVI, No 4

Bobić, Mirjana (2006) »Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak »druge demografske tranzicije« u Tomanović, Smiljka (urednik) *Društvo u previranju; Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*, Beograd: ISI FF

Bobić, Mirjana (2006a) «Od tradicionalnog domaćinstva do partnerstva» u *Naše Teme*, br 01, jun 2006, Beograd: Službeni Glasnik Republike Srbije

Bolčić, Silvano (2006) «Preduzetnici i socijalne osnove preduzetništva u Srbiji 1990-tih» u Tomanović, Smiljka et al, *Društvo u previranju: Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*, Beograd: ISI FF, Čigoja štampa

Bolčić, Silvano (2002) «Izmenjena sfera rada» u Bolčić, S i Milić, A, *Društvene promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF

Bolčić, Silvano (2002) *Svet rada u transformaciji*, Beograd: Plato

Cvejić, Slobodan (2006) *Korak u mestu: društvena pokretljivost u Srbiji u procesu postsocijalističke transformacije*, Beograd: ISI FF, Čigoja štampa

Raduški, Nada (1995) «Ekonomске strukture» u Radivojević, Biljana et al, *Stanovništvo i domaćinstva Republike Srbije prema popisu 1991 godine*, Beograd: RZS

Primeri za vežbanje:

1. Uporediti strukture prema zanimanju vanbračnih majki u Crnoj Gori i Centralnoj Srbiji odgovarajuće godine (Demografska statistika, tabela 3-11)
2. Uporediti strukture prema školskoj spremi žena koje su rodile vanbračnu decu, u Vojvodini i Crnoj Gori (isti izvor, ista tabela, 3-11)
3. Uporediti etničke strukture vanbračnih majki po delovima Srbije (tabela 3-11)

4. Uporediti strukture prema školskoj spremi muškaraca i žena koji su sklopili brak u Srbiji (u celini i po delovima), (Demografska statistika, tabela 5-5)
5. Uporediti strukture sklopljenih brakova visokoobrazovanih žena u Srbiji (tabela 5-5)
6. Analizirati strukture prema aktivnosti i strukture prema zanimanju razvedenih muškaraca i žena (tabela 6-4)

Publikacija: Statistički Godišnjak Srbije i Crne Gore 2004 (Beograd: ZS SCG), tabela 2.6. Stanovništvo po aktivnosti i polu, 1948-1991, str 38

7. Analizirati promene indeksa ekonomske zavisnosti u posmatranom periodu 1948-1991.
8. Izračunati i analizirati promene koeficijenta feminiteta po pojedinim kategorijama aktivnosti
9. Grafički prikazati strukture stanovništva prema aktivnosti 1953, 1971 i 1991.